

A HATÁRMENTI FEKVÉS SZEREPE A FALUSI TELEPÜLÉSEK ÉLETÉBEN

KOVÁCS TERÉZ

A Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központjában 1986-ban átfogó kutatási program kezdődött a határmentiségről. A kutatásvezető a kutatás feladatát két alapkérdésben fogalmazta meg:

- a.) a vizsgált terület állapotának létrejöttében valójában milyen szerepe volt és van a határmenti fekvésnek, illetve mennyiben befolyásolják azt más tényezők;
- b.) milyen lehetőség van a szomszédos országokkal való együttműködésre, az egyeztetett és reális terveken alapuló közös területfejlesztésre (akár harmadik ország anyagi forrásainak igénybevételével is), illetve a kényszerűen egyoldalú területfejlesztésre (Erdősi 1988, 23.).

A vizsgálat tárgyát képező határmenti zóna kijelölését a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja kutatói csoportja végezte, s ez a Magyarország teljes területére kiterjedő határsáv 803 falusi (községi) és 27 városi települését ölelte fel.

A kutatás szociológiai részének vezetőjeként egy hat fős csoporttal tíz országhatár menti falusi településben végeztem empirikus felmérést. A kutatás végén született következtetésem így kizárólag a falusi településekre vonatkoznak. A felmérés két téma köré összpontosult. Az első, hogy a határmenti fekvésnek milyen előnyei és hátrányai vannak a település lakóinak életére, és ennek eredményeként megadom a határmentiség szociológiai definícióját. A második a vizsgált települések társadalmi rétegződése. Jelen írásomban az előbbi témakörrel kívánok foglalkozni.

Az első probléma, amit kutatásom során kénytelen voltam tudomásul venni, hogy a határmentiségnek a hazai szakirodalomban kevés kutatási előzménye van, a szociológiában meg ép-penséggel semmi. Maga a probléma pedig annyira összetett, hogy megoldásához elengedhetetlen az interdiszciplináris megközelítés.

Kutatási előzmények

Azt a kevés kutási eredményt, amely e témakörben létrejött, a földrajztudomány szolgáltatta. Itt egy kéziratra (Kocsis 1988) és néhány publikált tanulmányra hivatkozhatok (Tóth és Csátri 1983; Erdősi 1988, 1989; Berényi 1988; Zala 1988). Az említett kutatási program keretén belül számos tanulmány született, e tanulmányok írói azonban csak annyiban kötődtek a kutatáshoz, hogy különböző témákat vizsgáltak a határ mentén.

Mivel tanulmányomban abból indultam ki, hogy a határmentiség problémájához csak interdiszciplinárisan lehet közelíteni, azt a megoldást választottam, hogy a földrajztudomány meglévő eredményeit újraértelmeztem, és hozzákapcsoltam saját szociológiai kutatásaim eredményeit.

Tettem ezt abban a reményben, hogy kezdeményezésem esetleg vitát vált ki, melynek során a határmentiség-probléma megoldása terén előbbre jutunk.

Leggyakrabban maguk a geográfusok is a falusi településeket vizsgálták a határ mentén, ami számomra jó kiindulópontként szolgált. A határmentiségről szóló megállapításait, és ezzel kapcsolatos észrevételeimet három pontba foglalom.

A. A geográfusok leggyakrabban a népességszám alakulását vizsgálták. Egyszerű volt a helyzet, amikor a határmenti fekvésnek a lakosságszám alakulására gyakorolt pozitív hatását kutatták. Számszerűleg mutatták ki, hogy az államhatár megjelenésével a határátkelőhelyé váló települések népességszáma emelkedett. Véleményem szerint következő feladatuk ebben az irányban annak megvizsgálása lenne, hogy a határ meghúzásával megszüntetett vasút, első- és másodrendű országút milyen hátrányokat jelentett a határmenti települések lakóinak életkörülményeiben. Amikor a lakosságszám csökkenésének okát vizsgálták a határ mentén, akkor a geográfusok megmaradtak saját szaktudományuk korlátai között. Magát a témát — a lakosságszám csökkenését — a legkülönbözőbb népességföldrajzi szemléltető eszközök figyelembevételével és alaposan kutatták. Még az sem kifogásolható, hogy a lakosságszám csökkenést okozati összefüggésbe hozták az elmaradottsággal. Vitatom viszont azt, ahogyan összefüggést állapítottak meg az elmaradottság és az országhatár menti fekvés között.¹ Pontosabban: nem állításukat vitatom, hanem hiányolom ezen állításuk bizonyítását. Itt föl kellett volna tárniuk a határmentiségnek azokat a sajátos jellemzőit, amelyek kizárólag a határ mentén érvényesülnek. A lakosságszám csökkenés nem tekinthető sajátos jellemzőnek, mert az ország belsejében lévő elmaradott falvakra is érvényes.

B. A geográfusok a határmenti térségeket perifériának nevezik. Az országhatár valóban periféria a szó földrajzi értelmében, mert ott a nemzetgazdálkodás és a közigazgatás lehatárolódik, ám azok a szerzők, akik a népességszám csökkenést vizsgálták a határ mentén, a perifériát negatív minősítésként, az elmaradottság szinonímájaként használták.

Nem tartom elfogadhatónak, hogy a határ mentét, a geográfusokhoz hasonlóan, perifériának (az ország fővárosát és még esetleg az ún. ipari tengelyt centrumnak) tekintsem. A centrum—periféria fogalom párt szerencsésebbnek tartom Immanuel Wallerstein értelmezésével összhangban használni. Szerinte a 16. században kialakult a modern világrendszer, amelynek voltak központi zónái (Anglia, Németalföld és közvetlen szomszédságuk), félperiférikus zónái (ide elsősorban a Földközi-tenger melléki országok tartoztak) és a periféria, ahová Magyarország is tartozott.

Ez a három zóna olyan társadalmi rendszert jelentett, amely gazdasági téren összekapcsolódott, de egyébként a kultúrák és politikai rendszerek sokaságát, autonómiáját is feltételezte. „A világrendszer létét pedig azok az egymással harcban álló erők alakítják, amelyek e világrendszert éppen a benne ható feszültségek révén tartják egységben és azáltal szakítják szét, hogy minden egyes csoport örökké a világrendszer saját előnyeire történő átalakításának módjait kutatja.”² (Wallerstein 1983). A centrum és a periféria között tehát munkamegosztás volt, amely nem úgy működött, hogy a centrum a megtermelt többletjövedelemből részarányához képest tartósan nagyobb mértékben részesült (mert akkor az felbomlott volna); a cserearányok hosszú időn keresztül éppen a perifériának kedveztek. A perifériát és a centrumot a másság jellemezte, és ez elsősorban a munkatípusok (a munkakultúrák) tekintetében érvényesült. „A periférián, illetve a külső erőterben való tevékenység más-más gyakorlatot kívánt meg. Valamely gazdasá-

gilag erősebb csoport csak a periférián volt képes pozíciójának megőrzésére”³ (Wallerstein 1983).

E világrendszeren kívül léteztek birodalmak, ide Wallerstein Oroszországot és az Ottomán Birodalmat sorolta. A világrendszer és a birodalom között társadalmi vákuum keletkezett, a birodalom más elveken működött, mint a világrendszer. A birodalomban egységes politikai rendszer volt, amely önálló gazdaságot épített ki, s az egészében ellenőrizte és elszigetelte önmagát a világrendszerrel. A modern világrendszer — Wallerstein szerint — immár ötszáz év óta áll fenn mint világgazdaság, anélkül, hogy világbirodalommá alakult volna, és pontosan e különlegességében rejlik erejének titka. A világrendszer határai — teszi még hozzá — mindig alakulófélben, cseppfolyós állapotban vannak, tehát változnak.

Annak ellenére, hogy Magyarországon gyakran idézik Wallersteint, mégis ilyen hosszan ismertetem elméletét, és ennek kettős oka van. Egyrészt nézetét össze kívánom hasonlítani az idézett geográfusok nézeteivel. Ami őket illeti, vagy nem definiálják a centrum—periféria fogalmakat, vagy olyan szerzőkre hivatkoznak, akik (pl. Berend T. Iván és Ránki György) szintén Wallerstein elméletére támaszkodnak. Másrészt szeretném hangsúlyozni, hogy Wallerstein megközelítése mind a világrendszert, mind a perifériát illetően nemcsak gazdasági, hanem egyúttal politikai is. Az eddig említett szerzők a centrum—periféria fogalom párt pedig csak gazdasági értelemben használták. Továbbá: Wallerstein Magyarország 16. századbeli helyzetét jellemezte perifériaként, a témával foglalkozó geográfusok pedig azt a mostani helyzetre és az országon belüli régiókra vonatkoztatták. Magyarország 1947 utáni világgazdasági helyzetével Wallerstein nem foglalkozik, de ha pontosan követjük az ő elméletét, akkor erről a korról mint egyfajta „modern birodalmiságról” beszélhetünk.

A „modern” szót csak azért használom, hogy időben megkülönböztessem a Wallerstein által elemzett kort a huszadik század második felétől. A szovjet típusú szocializmus effajta „modern birodalmiság” volt, mert egy központból irányítva figyelmen kívül hagyták e rendszerhez tartozó országok nemzeti sajátosságait. Így a „modern birodalmiság” jegyei nagyon hasonlítanak arra, amit a szerző a 16. századbeli Oroszországról és Ottomán Birodalomról írt, ismerve pedig: az egységes politikai rendszer, az egyközpontból való irányítás és elszigetelődés a világrendszerrel. A világrendszer most nem volt más mint Nyugat-Európa. *Tehát nem az országhatár menti térségek váltak perifériává, hanem az egész ország került át a periféria-térségből a birodalmi térségbe.* Mivel a birodalmi jegyek felfedezhetőek mind a gazdasági, mind a politikai életben, hipotézisem szerint *nem lehet lényeges különbséget találni a határmenti fekvésű elmaradott települések és az ország belsejében fekvő elmaradott települések között.*

C. Az említett geográfusok szemléletben még egy közös vonás fedezhető fel. Ez pedig az államilag szervezett gazdasági integráció és a kormányok közötti együttműködés lehetőségeinek túlzott keresése. Integrációt terveznek oda is, ahol erre nincsenek meg a feltételek, illetve lehet, hogy megvannak ugyan, de arról nincs tudomásunk. Természetesen figyelembe kell venni azt, hogy amikor ők kutattak, sőt amikor e szociológiai kutatás is folyt, másfajta rendszerek működtek, mint manapság. Most viszont a kelet-európai változások már egyértelművé tették, hogy nem a magasszintű kétoldalú együttműködések halmozására van szükség, hanem hogy a kormányok a saját határmenti térségeikben — az ország többi részéhez hasonlóan — teremtsék meg annak feltételét, hogy a spontán folyamatok, az egyéni kezdeményezések jobban érvényesüljenek, a települések önállósága nagyobb legyen. Hagyni kell az embereket, döntsék el ma-

guk, milyen kapcsolatba akarnak lépni a határ túloldalán lévő emberekkel, társaságokkal, intézményekkel, esetleg milyen munkakapcsolatokat akarnak és tudnak e relációban kiépíteni. A fejlett piacgazdaságban az integrációra majd csupán azért lesz szükség, hogy az egyéni kezdeményezéseket értelmes mederbe tereljék, felerősítsék a kívánatos integrációkat és kiszűrjék azokat, amelyek társadalmilag nemkívánatosak. *Én nem az integrációban, hanem a kapcsolattartás léteiben vagy nem-léteiben vélem a határmentiség problémáját felfedezni.* A két megközelítés között az a különbség, hogy az integrációk feltételezik a két- vagy többirányultságot, és ehhez egyeztetni kell a feltételek sorozatát. Így létrehozásuk és megszaktításuk egyaránt nehézkes, hosszadalmas és elbürokratizálódhat. (Gondoljunk csak arra, hogy az elmúlt 40 évben milyen kevés jelentős államközi együttműködés jött létre a határmenti térségekben, és ezek közül a legnagyobb, a gabcsikovo—nagymarosi vízlépcső felépítése is kudarcba fulladt, sok nehézséget okozva mindkét félnek.)

Ezzel szemben nem szükséges, hogy a kapcsolat kétirányú legyen, és nem kell feltétlenül megállapodáson alapulnia. A szükségletektől függően könnyen létrejöhethet, változhat, megszűnhet. A kapcsolatban a hangsúly a kötődésen van.

Ám a „modern birodalmi” rendszerben a falvak egymás között csak kivételes esetekben alakítanak ki különféle szerves kapcsolatokat. A határ mentén sem alakulnak ki sajátos „határmenti” kapcsolatok, melyek a szükségletek kielégítését tennék lehetővé. A szociológia feladata pedig e kapcsolatok kutatása lenne.

A határmentiség jelentősége

Vizsgálatunk során azt tapasztaltuk, hogy a határmentiség szerepe a falusi települések lakóinak életében a jelenlegi országhatár kialakulását követő, történelmileg rövidnek mondható 70 év alatt többször változott, s ez azért volt így, mert Magyarország világ gazdasági helyzete is változott.

Az első korszak 1920-tól 1947-ig tartott. Ebből ki kell vonni az 1939 és 1945 közötti időszakot. Magyarország ekkor a wallersteini értelemben vett perifériához tartozott. Vizsgálatunk során azt tapasztaltuk, hogy ebben a korban léteztek a legerősebb határmenti kapcsolatok. Élt a kettős birtoklás intézménye, és a földtulajdonosok átjárhattak a másik országba ottmaradt földjeiket megművelni. Ezek az átjárások — a román határ kivételével, ahol ez engedélyhez volt kötve — teljesen szabadok voltak.

A határ meghúzásával a falvak sok esetben elvesztették korábbi vonzásközpontjukat. Új központokat jelöltek ki, de az átrendeződés a falusi lakosságra lehangolóan hatott, mert ezek az új központok kisebb városok voltak, és távolabbra estek tőlük. Pl. a vállajiai Nagykároly helyett Mátészalkára, a biharugraiai Nagyvárad helyett Berettyóújfalura, az öttömösiek Szabadka helyett Kiskundorozsmára, Kiskunhalasra és részben Szegedre, a hídvégardóiak Kassa helyett Edelénybe jártak. Ezek az átrendeződések csak olyan helyen történtek meg, ahol magyarul területeket választott szét a határ, mert pl. a drávaszabolcsiak továbbra is zavartalanul jártak a határ túloldalán lévő, horvátok lakta donyimihajloveci piacokra. Ez utóbbi vonatkozik az osztrák határra is, ahol nemcsak a szokásos heti piacokra jártak „ide-oda” az emberek, hanem a magyarok oda mentek napszámba, mert ott többet fizettek. Az osztrák kőművesek pedig átjár-

tak a magyarokhoz házakat építeni, mert ők voltak az elismert mesterek. A határmenti magyar napszámosok túldalalt egy fejlettebb munka- és eszközkulturával találkoztak (pl. mezőgazdasági kisgépekkel, öngyújtóval), és azt áthozták Magyarországra is. A burgenlandi magyar diákok Sopronban és Kőszegen jártak középiskolába.

A kettéválasztott homogén magyarlakta vidékek között azért nem lehetett a határ meghúzása előtt kialakult kapcsolatokat fenntartani, mert a szomszédos országok jobban félték a területi visszacsatolástól, mint ott, ahol a meghúzott határok egybeestek az etnikai határokkal.

A csempészés azonban korlátlanul folyt minden egyes határ mentén. Az emberek nemcsak a hiánycikknek számító, és nélkülözhetetlen sőt szerezték be a határ túldalán, de a csehszlovák és jugoszláv határon még a lovakat is átsétáltatták. Ebben a korban tehát végül is egy nagyon laza, gyengén ellenőrzött határról van szó, ahol a korábbi kapcsolatok kisebb-nagyobb része fennmaradt. Éppen ezért az idős generáció körében erre az időszakra jó emlékekkel gondolnak vissza. A közép és fiatal generációnak e korról nincsenek személyes emlékei.

1939 után nagy lakosságvándorlás indult el Erdély irányába. Ez a vándorló tömeg arányaiban nagyobb részben került ki a határ széléről, mint az ország belsejéből, de akik beljebből jöttek, azok is megálltak kis ideig a határ szélén ismerősöknél, rokonoknál. 1945 után a határ visszaállításával ez a folyamat ellenkező irányban megisméltődött, sőt ugyanez fokozottan érvényesült a csehszlovák—magyar határon, ahol a közismert kitelepítés zajlott. Ezek az események meg rázkódtatták a helyi lakosságot. A szemtanúk körében még mindig él az a tudat, hogy a határ ideiglenes valami, aminek változásához nekik nincsen semmi közük, ám következményeire az annál inkább. Ennek tudatában élni bizonytalanságot és kiszolgáltatottságot jelent.

1947-től kezdődik egy új szakasz, amely nagy belső eltérésekkel, de egészen 1989-ig tart. Ekkor Magyarország világgazdasági helyzete az említett „modern birodalmisággal” jellemezhető. Kétségtelen, e korszakon belül óriási különbségek vannak, így akár több szakaszt is kijelölhetnénk, de a nemzeti sajátosságok figyelmen kívül hagyása, és az ezt fenntartó monolitikus rendszer mindvégig fennáll; a határmenti mozgáslehetőségek, s ezáltal a kapcsolattartás is végig az előbbi kor szintje alatt maradt. 1947-ben megszűnt a kettős birtoklás, az emberek ettől kezdve csak a szigorúan kijelölt határátkelőhelyeken, olykor óriási kerülővel járhattak át a területileg néha nagyon közel eső, és végeredményben szomszédos településekre. Míg eddig a határmentiség csupán szociálpolitikai kérdésként fogható fel, e kortól kezdve már politikai és fejlesztéspolitikai döntések következményeként jelent meg.

A szomszédos országokkal kialakult politikai, illetve szövetségi kapcsolatoknak megfelelően változott a határ erőssége. Az ötvenes években a „legerősebb” a jugoszláv és az osztrák határszakasz lett. E határokat aknákkal, az osztrákot még szögesdróttal is védték, és mindkettőt határsávval erősítették. A határsávot egy belső megerősített „határ” választotta el az ország belsejétől, ahová ki-belépní csak igazoltan lehetett. A hortobágyi munkatáborok elítélteit nagyrészt a jugoszláv és osztrák határ mentéről szedték össze. A Gulyás testvérek Törvénysértés nélkül című filmje drámai módon tárja fel, mit fizettek az emberek azért, hogy a határ mentén laktak. Kutatásaink során arról is megbizonyosodtunk, hogy a Hortobágyra hurcolt családokat nem engedték vissza volt lakóhelyükre.

Ezek a feszültségek kihatással voltak a fejlesztéspolitikára, a beruházások támogatására. Igaz, ez főleg a határmenti városi településeket érintette, de a falvakban is megnyilvánult a magánépítkezési engedély korlátozásán keresztül.

A jugoszláv határ előbb, az osztrák később „lazult fel”. A hetvenes, de különösen az 1980-as években „legkeményebbé” már a szovjet—magyar és a román—magyar határ lett. Ezeknek a határszakaszoknak az a sajátossága, hogy önmagukban, sőt minden kényszerítő eszköz hiányában, és az azonos szövetségi elkötelezettség ellenében is képesek voltak merevnek megmaradni.

A mai kelet-európai változások arra engednek következtetni, hogy ebben a régióban a határok fellazulnak, és egy sokoldalú kapcsolat kialakítása előtt állunk, amely idővel remélhetőleg oda vezet, hogy a határok csupán vonalak lesznek a térképen.

Az általam „modern birodalmiságnak” nevezett korszakban nem voltak meg a kapcsolatteremtés feltételei. Ami mégis kialakult, az spontán, központi szervek irányítása nélkül, sőt gyakran azok szándéka ellenében jött létre. A szabály az, hogy nincs kapcsolat, s ami van, az kivétel. Az alábbiakban ilyen kivételekről szólok.

Bánátban az elszigetelt magyar falvak lakói az 1960-as években tömegesen hagyták el a falujukat, és költöztek Szabadkára. Az elvándorlás olyan méretű volt, hogy egész utcák néptelenedtek el. Ez az elvándorlási hullám egybeesett az ország más részeire is jellemző iparosítási és urbanizációs folyamattal. Az elvándorlás sajátossága az, hogy mindannyian Szabadkára mentek, s ennek négy oka volt. Először is azért mentek oda, mert gyerekeik számára csak ott látták biztosítva az anyanyelvi oktatást; másodsor, nem vagy rosszul beszélték a szerb-horvát nyelvet, ez kisebbségi érzést váltott ki bennük, s úgy érezték, hogy ezt a „hibájukat” Szabadkán fogják legjobban tolerálni. Harmadszor azért mentek Szabadkára, mert vágytak arra, hogy nézhessék a magyar televízió adásait, és erre ott volt mód. Negyedszer, kötődtek Magyarországhoz, és előnyt láttak abban, ha a határmentére költöznek, mert így gyakoribb és sokrétebb kapcsolatot tudnak teremteni az anyaországgal.

A nemzeti kisebbségeket a határ szinte magához húzta, sajátos térfolyamatokat indított el a közösségekben. Azzal, hogy térbelileg közel kerültek a határhoz, mely ráadásul ez időben már nagyon nyitott volt, óriási előnyük keletkezett a nemzeti kultúra ápolása és a nemzeti fennmaradás terén. Azok a falusi magyarok, akik szerblakta városokba költöznek, többségükben egy-két generáció múlva elveszítik anyanyelvüket és asszimilálódnak. E példa ugyan a határ túloldaláról való, de általános érvényűnek tekinthető a határmenti helyzet és a nemzeti kisebbségi lét összefüggésében.

Másik eset: Drávasztárán 47 diák miatt tartanak fenn egy nyolcosztályos iskolát. A falu lakossága horvát nemzetiségű, és a helyi iskolában a tanítás részben e nyelven folyik. Ha nem lenne ott természetes határként a Dráva, a felsőtagozatos diákokat nyugodtan lehetne naponta utaztatni a legközelebbi, túloldalon lévő horvát iskolába. Ott a diákok jobban és helyesebben sajátítanák el a nyelvet, megismernék a saját nemzeti kultúrájukat. Drávasztárán pedig elég lenne az alsótagozatot fenntartani, s ezzel mindenki nyerne. Eddig egy határ mentén sem kerülhetett sor hasonló megoldásokra. A mostani kelet-európai változások eredményeként talán már a közeljövőben lehetőség lesz arra, hogy egy határmenti nemzetiségi település iskolaszéke vagy valamilyen szülői küldöttség felkeresse a szomszédos ország hozzájuk legközelebb eső településének iskolaigazgatóját, és közvetlenül megkérdezhesse, iskolájukban tudják-e fogadni az ő gyerekeiket is.

Ha az egyéni, ezen belül is a kisvállalkozások beindulnak, és ha a termelők közvetlenül kereskedhetnek a szomszédos országban is, akkor elképzelhető, hogy egyes határmenti települések

vonzóvá válnak. Néhol bizonyos előnyöket és sajátos lehetőségeket kínálhat a határmente, s az egyes társadalmi csoportok számára vonzó lehet.

A kapcsolatok eddig is elsősorban a nyelvi kötődés, az információszerzés és nem a gazdaság területén alakultak ki. Kutatásaink eredményei azt igazolják, hogy a határ mentén élő emberek mindennapjaiban a szomszédos ország tv-műsorainak nézése helyenként fontos szerepet játszhat. Ha a szomszédos ország tv-műsorai anyanyelvén szólnak, ha jobb szórakozást, több információt nyújtanak, vagy más világszemléletről tanúskodnak, mint a saját országuk tv-adásai, akkor az felkelti az ott élők érdeklődését. Ebből kifolyólag az ország különböző határszakaszán a szomszédos ország tv-műsorainak nézettsége is más-más módon alakul. Az osztrák határ mentén három megkérdezett közül kettő nézi az osztrák tv-műsorokat. A jugoszláv határnál a „Vajdaság felett” minden második, Horvátországnál minden harmadik megkérdezett nézi a szomszédos ország adóit. A csehszlovák határról már csak minden hetedik, a román határnál pedig minden kilencedik megkérdezett sorolható ebbe a kategóriába.

A felmérésbe bekerült egy osztrák határmenti, horvát nemzetiségű falu is (Szentpéterfa). Ott az osztrák mellett minden második megkérdezett a zágrábi tv adásait nézi. Tipikusnak tekinthető az egyik idős ember válasza: „Én minden nap egyszer meghallgatom a magyar, az osztrák és a jugoszláv híreket is, így tudom, mi történik a világban.”

Tudjuk, hogy a csehszlovák és a román forradalmat megelőző időszakban milyen fontos szerepe volt a magyar TV Panoráma című adásának a túloldali határmenti lakosság információ-szerzésében. Az érintettek nyilatkozatából az is kiderült, hogy az így szerzett információkat továbbították az ország belsejében lakó ismerőseiknek, barátaiknak. Ez azonban csak a mai időkre érvényes, a jövőben az átjátszóadók kiépítésével és a műholdszugárzó TV-műsorok széles körének beindításával a Magyar TV adásainak műsorait az egész Pannon-medencében lehet majd nézni.

Határmentiség és elmaradottság

Milyen szerepe van a határmenti fekvésnek az ott lakók mai életében? — ez kutatásunk alapkérdése. Már írásom első részében kifejtettem, hogy véleményem szerint a falusi települések elmaradottságában a határmenti fekvés nem lényeges tényező. Másod- illetve harmadrendű szerepe lehet a nagyon elmaradott térségek esetében, de elsődleges semmiképpen.

Az előző fejezetben már volt szó arról, hogy 1920 után a határmenti falvak fejlődésében nem történt akkora törés, mint az azonos fekvésű városi települések esetében az feltételezhető. Az új központokhoz való átrendeződés kisebb-nagyobb nehézségekkel, de megtörtént. 1947 után már rendkívül differenciált módon alakult az egyes határmenti falvak sorsa. Viszont csak 1960 után és ezt a népességföldrajzi vizsgálatok is alátámasztják — *kezdt el a lakosság a határmenti falvak egy részében jelentősen csökkenni*, ami szinte két évtizedig folyamatosan tartott.⁴ E téren csak az 1980-as években állt be némi stabilizálódás, vagy éppen népesség-növekedés, amennyiben cigány lakosság költözött be tömegesen az érintett falvakba.

Szeretném azonban hangsúlyozni, hogy ez nem határmenti jelenség, hanem az ország minden elmaradott térségére érvényes, és összefüggésbe hozható azzal a társadalmi-gazdasági és településpolitikai folyamattal, amely az 1960-as évektől kezdődően jellemezte Magyarországot.

1960-tól az a paradox helyzet állt elő, hogy míg a politikai nyomás a határmenti falvakban lényegesen lecsökkent, és már csak az osztrák határ mentén volt jelentősége, addig település-politikai szempontból egy eddig ismeretlen folyamat indult el, amely igen kedvezőtlenül érintette az ún. elmaradott térségek falvait; és az országhatár jelentős része (szinte az egész keleti, délnyugati és északkeleti rész) is ide tartozott. Ezt a folyamatot extenzív iparosításnak és modernizálásnak hívjuk. A korábbi időszakban, amikor Magyarország a világrendszer perifériájához tartozott, a falu és város között munkamegosztás létezett, amit Erdei Ferenc a Magyar város című könyvében írt le. Amikor Magyarország a „modern birodalmiság” korába lépett, elkezdődött a falu város általi újszerű kizsákmányolása; egy rendkívül összetett folyamat, amelynek csak egyik látványos összetevője a lakosságszám csökkenése.

A korszak az ún. második kollektivizálással kezdődött, amikor a tsz-ek nem vagy nagyon rosszul tudtak fizetni. Aki tehetett, más kereseti forrás után nézett. Később a mezőgazdaság gépesítésével csökkent a föld eltartóképessége, ami újabb elvándorlást eredményezett.

Az 1970-es évtized a különböző központosítások kora. Az iskolák, a tsz-központok, a tanácsok nagyobb településekre koncentrálódnak. Mindez magával vonta a lakosság azonos irányú elvándorlását. Az aprófalvakból a fiatalabb, a szakképzettebb és tehetősebb csoportok költöztek el. Az elköltözés tehát szelektív volt. A szocializmus extenzív iparosítása a nagyobb településeknek kedvezett. (Ez alól csak a speciális funkcióval rendelkező aprófalvak képeztek kivételt.) Egy határmenti falu központi funkcióval pedig nemigen rendelkezhetett, mert a határ zárt és merev volt.

A modernizációs folyamat részeként megindult az infrastruktúra fejlesztése. Addig a falvakból minden szomszédos településre el lehetett jutni a nyárfás földutakon, lovas kocsival vagy gyalog. Ekkor viszont kiépült egy műút, amely átszelte a falut. Határmenti falvak esetében zsákutakról, egyirányú utakról beszélhetünk.

Az 1960-as évektől kezdődően egy modernizálódó társadalomról beszélhetünk, amely szerkezetében átrétegződik, de az életkörülményekben, különösen a felemás infrastrukturális fejlesztés eredményeként nagy ellentmondások keletkeznek, s ez elsősorban a falusi településekre érvényes.

Az említett drávasztári diákok iskoláztatása is könnyen megoldódhatna akkor, ha Drávasztáráról közvetlenül vezetne műút a szintén horvátlakta Felsőszentmártonba. A meglévő műútvisszonyok közepette a két falu között csak hosszú kerülő úton, egy „u” alakú ív leírásával lehet közlekedni. Ilyen példával azonban találkozunk az ország belsejében is, csak esetleg nem olyan gyakorisággal, mint a határ mentén.

Terepmunkánk során arra a meggyőződésre jutottam, hogy a határ mentén lévő falvak mai lakói nem érzik úgy, hogy a határmenti fekvésben kell keresni az elmaradottság okát. Realisták, és mindennapi problémát jelent számukra a munkahelyek és a városok hiánya, illetve távolsága. A rossz infrastrukturális, közlekedési feltételek, a kedvezőtlen természeti adottságok és — ezt nem mondták ki maguktól, de hozzátehetjük — az egyéni vállalkozási hagyományok hiánya, és mindezen tényezők összefonódása okozza a határmenti falvak sorsának kedvezőtlen alakulását.

A kutatás során hosszú ideig azzal az előítélettel végeztem a terepmunkát, hogy az elmaradottság okait a határmenti fekvésben kell keresni. Tettem ezt azért, mert a meglévő szakirodalom és a közgondolkodás ezt sugallta.

Véleményem szerint az a felfogás, miszerint a határmente elmaradott, érzelmi töltést hordoz, és a „trianoni sokk” továbbélése. A Trianonból következő mély sebek nemzeti kisebbségi érzést szültek Magyarországon, amely 1920 után sovinizmusba csapott át.

1945 után nem történt meg ennek a nemzeti problémának az elfogadható rendezése, 1948 után pedig még a tudomány asztaláról is lesöpörték. *A közgondolkodásban viszont tovább élt; a határ létehez negatív képzetek kapcsolódtak az egész ország területén, ám a határ mentén ez kevésbé érvényesült, mint az ország belseje felé haladva. A határ mentén élő emberek reálisabban látják kialakult helyzetük okait, ezért nyilatkoznak úgy, hogy nem a határ az oka az elmaradottságnak.*

Úgy vélem tehát, hogy a „trianoni sokk” és a „modern birodalmiság”, amely az ország egészére érvényes, az a két fogalom, amely útmutatóként szolgálhat a határmenti falusi térségek problémáinak kutatásakor.

Következtetések

Az eddigi határmenti kutatások során a témával foglalkozó szakemberek nem törekedtek arra, hogy különválasszák az ország egészére érvényes és az országhatár mentén jelentkező sajátos településfolyamatokat, és hogy rámutassanak azokra, melyek mindkét térségben egyaránt érvényesek. Úgy vélem, hogy túlértékelték a határmentiség szerepét a falusi települések elmaradottságában.

Ki kell emelni azt a sajátos tény, hogy a magyar országhatár történelmileg rövid múltra tekint vissza, és megvonása zavart okozott a ki nem forrott nemzeti tudat fejlődésében. Az osztrák és a jugoszláv határ mentén élők egy csoportja a „modern birodalom” korszakában komoly üldöztetésnek volt kitéve. Ezek feltárása és elemzése a történettudományra vár. Viszont nemcsak az érintett családok, hanem zömükben más jobb helyzetű társadalmi csoportok tagjai is elköltöztek a kedvezőbb adottságú településekre. Az elköltözések oka ezeken a területeken most már szociológiai módszerekkel nem kutatható. Akik ma a határ mentén élnek, és településük elmaradottnak számít, azok úgy vélik, hogy elmaradottságuk oka a munkahelyek hiánya, a város távolsága és a rossz közlekedés.

A határmenti térségek fejlesztési lehetőségét a közelmúlt pozitív kelet-európai politikai változásáig összekapcsolták a két szomszédos ország kormányai közötti tárgyalások sikerével. A kormányok közötti megállapodások és az integrációk is fontosak ugyan, de hatásuk elsősorban az ország egészére érvényesül, s kevés közülük van a határmenti településfejlesztéshez. A központban meghozott döntések nem érintik a határ mentén lakók életkörülményeit. A kishatárforralmi megállapodások meghozatalakor a döntés már lejjebb, a megyeközpontba került, de még mindig messze volt az érintettektől, a helyi társadalomtól. Ezért az emberek nagyon kevés kapcsolatot tudtak teremteni a határokon túli területekkel. E kapcsolatok spontán, olykor legitím módon jöttek létre. Kialakításuk, fejlesztésük számtalan akadályba ütközött. Magyarország most a „modern birodalmiság” felszámolása felé halad. Ebben a folyamatban a kormányoknak nem elsősorban a szomszédos országok kormányaival kell tárgyalnia a határmentiség ügyében, hanem először minden országban meg kell teremteni annak a feltételét, hogy a szerves kapcsolatok kialakuljanak. Fel kell oldani azokat a korlátokat, amelyek az embereket akadályozzák

abban, hogy a szomszédos ország polgáraihoz, intézményeihez és legkülönbözőbb közösségeihez (kulturálistól a munkaközösségekig) kötődjenek, és velük olyan kapcsolatot létesítsenek, amely megfelel érdekeiknek és igényeiknek. Ha ezek a folyamatok megindulnak, várható, hogy egyes határmenti települések lakói előtt olyan lehetőségek nyílnak meg, amilyenek eddig nem voltak. E települések polgárai képesek lesznek majd több településfejlesztési problémát egyedül megoldani, falujuk sorsát is kezükbe venni. Hathatósabb településfejlesztési beavatkozásokra majd csak azokban a falvakban lesz szükség, amelyek most sem és egy szabadabb ország és országhatár esetében sem tudnak önerőből boldogulni.

Jegyzetek

- ¹ Ezekre az állításokra nagy hatással volt egy minisztertanácsi majd kormányhatározat, mely az elmaradott térségek fejlesztése érdekében született. Az elmaradott térségek körének meghatározását azonban nem tudományos igénnyel végezték; az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézete néhány előre meghatározott szempont alapján — köztük egyik volt az ország-, illetve megyehatár is — mechanikus elhatárolást végzett, amelyet a tervezési munka során alkalmazott.
- ² Wallerstein, I (1983) *A modern világ gazdasági rendszer kialakulása*, Gondolat Kiadó, Budapest.
- ³ Wallerstein, I. i. m.
- ⁴ Itt csupán a tömeges lakosság szám csökkenést szeretném hangsúlyozni. Természetesen nem szabad elfelejtenni arról sem, hogy egyes falvakban (pl. az Ormánságban) a lakosság már a múlt század végén elkezdett fogyatkozni.

Irodalom

- Almásy A. K.—Vasziljevics, S. V. (1986) A határmenti kapcsolatok távlatai a mezőgazdasági termelők termelési technológiájának adaptálásában, *Gazdálkodás*, XXX. 12.
- Barcza G. (1986) Vas megye és Ausztria határterületek közötti munkamegosztásának és az együttműködés agrárgazdasági lehetőségeinek kutatása, *Gazdálkodás*, XXX. 12.
- Beluszky P. (1981) Két hátrányos helyzetű terület az Alföldön: a Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Kőrös vidék, *Alföldi Tanulmányok*, V.
- Beluszky P.—Sikos T. T. (1982) *Magyarország falutípusai*, Budapest, MTA FKI.
- Berend T. I.—Ránki Gy. (1979) *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Boros Z. (1986) Határmenti települések kapcsolatai Vas megyében, *Gazdálkodás*, XXX. 12.
- Berta J. (1988) *Adalékok Biharugra helytörténetéhez* (Kézirat).
- Berta J. (1989) *Biharugra* (Kézirat).
- Biesz K. (1988) *Határmenti térségek demográfiai megközelítése* (Kézirat).
- Bögörcs Zs. (1989) *Kilenc falu határmenti helyzetének elemzése* (Kézirat).
- Chadwich, F. A. (1988) Perceiving, analysing and coping with the local-global nexus, *International Social Science Journal*, August.
- Csoba J. (1986) *Nyírségi határmenti községek* (Kézirat).
- Csoba J. (1989) *Településfejlesztési folyamatok Vállaj és Nyírvasvári faluban 1960-tól napjainkig* (Kézirat).
- Enyedi Gy. (1980) *Falvaink sorsa*, Magvető Kiadó, Budapest.
- Enyedi Gy. (1988) *A városfejlesztés szakaszai*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Erdősi F. (1989) Hátrány-e a határ mente? *Figyelő*, június 22. 7.
- Erdősi F. (1988) *A terület- és településfejlesztés társadalmi-gazdasági folyamatai Magyarországon* c. programhoz, MTA RKK Pécs.
- Éger Gy. (1989) A burgenlandi magyarokról, *Hitel*, II. 23.
- Fodor M. (1989) Gyarapítható-e a magyar falu? *Hitel*, II. 24.
- Gadócziné Fekete É. (1987) *Bódvaszilas és Hídvégardó mikroközösségének társadalmi, gazdasági fejlődése 1900–1960-ig* (Kézirat).

- Hornyik M. (1989) A tojástánc méltósága (a Bethlen Gábor-díjat kapott Szeli István laudációja), *Hitel*, II. 24.
- Hoffmann M.—Lendvai I. (1986) *A nemzetképek vizsgálatának elméleti és módszertani problémái. Ausztria és Magyarország esete* (Belső kiadvány) TKK Budapest.
- Kapronczay J. (1987) *Délnyugat-Baranya 42 határmenti településének természeti viszonyai, mezőgazdaságának jellemzése* (Kézirat).
- Kocsis K. (1987) *A határmenti fekvés hatása egy régió népesedési viszonyaira* (Kézirat).
- Kovács T. (1988) Néhány módszertani elképzelés a határmenti térségek szociológiai vizsgálatához, In: *A terület- és településfejlődés társadalmi-gazdasági folyamatai Magyarországon* című program, MTA RKK Pécs.
- Lendvai I. (1983) *Az osztrákok képe*, (Belső kiadvány) Sopron, TKK, Budapest.
- T. Mérey K. (1986) *Iparforgalom a Drávaparti falvakban a kiegyezéstől a második világháború végéig* (Kézirat).
- Majdán J. (1986) *Horvát—magyar kapcsolatok 1867—1918 között* (Kézirat).
- Mit kíván a csehszlovákiai magyarság? *Hitel*, II. 1986. 23.
- Sikó Á. (1987) *Szociálgeográfiai megfigyelések Baranya déli határterületének településeiben* (Kézirat).
- Szabó M. (1986) Területfejlesztés Győr-Sopron megye nyugati határvidékén, *Gazdálkodás*, XXX. 12.
- Szóró I.—Olasz L. (1989) *Ötömös és Pustamérgek* (Kézirat).
- Tiner T. (1987) *Államhatármenti térségek közlekedési viszonyai, (BAZ) megyei vizsgálat* (Kézirat).
- Tóth J. (1989) *A határmentiség szerepe Szentpéterfa község gazdasági, társadalmi életében* (Kézirat).
- Tóth J.—Csatári B. (1983) Az Alföld határmenti területeinek vizsgálata, *Területi Kutatások* 6.
- Tóth L. (1986) Közép-Európa nem volt, hanem lesz... *Hitel*, II. 23.
- Végváriné B. I. (1987) *Határmenti területek fejlesztési problémáinak feltárása. A trianoni békeszerződés hatása az ország mezőgazdaságára* (Kézirat).
- Végváriné B. I. (1987) *Határmenti területek fejlesztési problémáinak feltárása. A Békés- és Hajdú-Bihar megyei román határszakasz* (Kézirat).
- Vuics T. (1987) *Az élelmiszer-gazdaság integrációjának jelentősége Dél-Dunántúl határmenti településein* (Kézirat).
- Wallerstein, I. (1983) *A modern világ gazdasági rendszer kialakulása*, Gondolat, Budapest.
- Zimányi V. (1978) Immanuel Wallerstein: Az új világrendszer, *Valóság*, 8.

TÉR ÉS TÁRSADALOM

Legyen TÉTje

THE ROLE OF FRONTIER LOCATION IN THE LIFE OF RURAL SETTLEMENTS

TERÉZ KOVÁCS

In the Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences an overall research project started in 1986 on frontier location.

Until now, the issue of frontier location has almost exclusively been dealt with the geographers. The present study intends to approach this problem from sociological aspects, thus it fills a gap.

In contrast to geographers, who speak about frontier location as an (economic) periphery, the author emphasizes that these were not the regions located near the frontier which became peripheries, but the whole region became part of the empire region (according to Wallerstein's expression). The characteristic of a "modern empire" (strong central management and control, negligence of national features) were characteristic of Hungary's economic and social conditions between 1947 and 1989, and it hindered the development of settlements located near the frontier location itself. Frontier location might have secondary or tertiary, but definitely not primary role in the backwardness of rural areas. Population decrease, characteristic of all the backwarded areas of the country, and can be related to those socio-economic tendencies and settlement policies, which existed in Hungary from the 1960s. The inhabitants of villages located near the frontier do not feel it either, that the reasons of the backwardness of their settlement should be found in frontier location. These people are realistic, and the lack of jobs and cities are everyday problems for them; more precisely they know that the latter are "far away" from them. The reasons of the unfavourable development of villages located near the frontier were the following: bad infrastructural supply and poor transportation facilities, unfavourable natural conditions, the lack of the tradition of individual entrepreneurship and their accumulation.

The study mentions, that between 1920 and 1937, Hungary belonged to the periphery as Wallerstein means it, and at that time, the frontier was not strict, people could cross it practically freely. The most open was the Austro-Hungarian frontier. At that part, people crossed the the frontier not only in order to participate at the regular weekly markets, but the Hungarian went to Austria for daywork, because they were paid better. However, the Austrian bricklayers came over to Hungary to build houses, because they were acknowledged masters. The dayworkers of the villages located near the frontier met a more developed labour culture and used better tools, and they introduced them in Hungary as well. The Hungarian students of Burgenland came to study at the secondary school of Sopron and Kőszeg.

Earlier connections and relationship, however, could not be sustained between the regions inhabited by Hungarians on both sides of the frontier. The reason was, that the neighbouring countries feared reannexation much more at these parts, than at the parts where the artificial frontier was the same as the national one.

In the era called "modern empiricism" in the study, the conditions to establish relatives were

not given. Whatever relations and connections did develop, they did it spontaneously, without the control, or often enough in spite of the intentions, of the central organizations.

The changes which started to take place in Eastern-Europe in 1989 let us conclude, that the frontiers will become less rigid, and we are right before the development of many-sided relationship. Hopefully, this will result in an ideal state when frontiers are only lines on the map.

Még magasról nézvést megvolna... Füzér, a szlovák–magyar határon, a Zempléni hegység irtványában

A határmente a falupusztulás jellegzetes terepe. A teljes pusztulás képe Korpádon.